

УДК: 930.2:001.4 (575.2) (04)

Уркунбаева Лера Ташматовна,

Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук илимдер академиясынын
Б. Джамгерчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институтунун изденүүчүсү.
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары

Кадыров Ысмайыл,

балдар акыны, жазуучу,
Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер,
И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин ардактуу профессору,
Терминологиялык комиссиянын мүчөсү. Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары

Уркунбаева Лера Ташматовна,

соискатель Института истории, археологии и этнологии им. Б. Джамгерчинова
Национальной академии наук при Президенте Кыргызской Республики.
Кыргызская Республика, г. Бишкек.

Кадыров Ысмайыл,

детский поэт, писатель, заслуженный деятель культуры Кыргызской Республики,
почетный профессор Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева,
член Терминологического комитета. Кыргызская Республика, г. Бишкек

Urkunbaeva Lera Tashmatovna,

applicant at the B. Dzhamgerchinov institute of history, archaeology and ethnology
of the National academy of sciences under the President of the Kyrgyz Republic.

Kadyrov Ismayil,

children's poet, writer, honored cultural figure of the Kyrgyz Republic, Honorary professor
of the I. Arabaev Kyrgyz state university, member of the Terminology committee

КЫРГЫЗ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫН УЧУРДАГЫ КҮҢГӨЙ ЖАНА ТЕСКЕЙ ЖАКТАРЫ ДВЕ ГРАНИ СОВРЕМЕННОЙ КЫРГЫЗСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ TWO FACETS OF MODERN KYRGYZ TERMINOLOGY

Аннотация. Кыргыз терминологиясы учурда ченемдик-институттук жана практикалык-дискурстук факторлордун татаал, карама-каршылыктуу өзгөрүүлөрүнүн таасиринде активдүү өнүгүү баскычын баштан кечирүүдө. Коомдогу жүрүп жаткан жаңылануу, санариптештирүү жана ааламдашуунун шартында кыргыз тилинин терминологиялык системасы өз ара байланышкан, бирок көп учурда карама-каршы келген эки планда: кодификациялык жана коммуникативдик-практикалык жактан өнүгүп жатат. Ченемдик-кодификациялык чек терминологияны түзүүнүн жана жөнгө салуунун институттук деңгээлин чагылдырат. Ал мамлекеттик жана илимий түзүмдөрдүн, биринчи кезекте Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссиянын Терминкомунун, ошондой эле адистештирилген илимий-изилдөө институттарынын жана терминологиялык сөздүктөрдүн редакцияларынын ишмердиги аркылуу ишке ашырылат. Макалада терминдердин туруктуулугу, ачык-айкындуулугу жана стандартташтыруу багыттары боюнча талдоо жүргүзүлөт. Ошондой эле Кыргыз терминология комиссиясынын жаралуу тарыхы менен басып өткөн жолу, ишмердиги баяндалат. Өзгөчө учурдагы күнгөй-тескей маселелери комплекстүү каралат.

Негизги сөздөр: терминология, дискурс, кодификация, санариптештирүү, котормо, термин жасоо, редакциялык бюро, күнгөй, тескей.

Аннотация. В настоящее время кыргызская терминология переживает фазу активного развития под влиянием сложных, противоречивых изменений нормативно-институциональных и практико-дискурсивных факторов. В условиях продолжающейся модернизации, цифровизации и глобализации в обществе терминологическая система кыргызского языка развивается в двух взаимосвязанных, но часто противоречивых плоскостях: кодификационной и коммуникативно-практической. Грани между нормативным и кодификационным подходами отражает институциональный уровень создания и регулирования терминологии. Реализация осуществляется посредством деятельности государственных и научных структур, прежде всего Терминкома Национальной комиссии по государственному языку и языковой политике при Президенте Кыргызской Республики, а также специализированных научно-исследовательских институтов и издательств терминологических словарей. В статье анализируются стабильность, прозрачность и стандартизация терминов. В нем также описывается история создания, путь развития и деятельность Кыргызской терминологической комиссии. Особенно внимание уделяется комплексному рассмотрению актуальных вопросов.

Ключевые слова: терминология, дискурс, кодификация, цифровизация, перевод, образование терминов, редакция, кунгей, тескей.

Abstract. Currently, kyrgyz terminology is experiencing a phase of active development under the influence of complex, contradictory changes in normative-institutional and practical-discursive factors. In the context of ongoing modernization, digitalization, and globalization in society, the terminological system of the kyrgyz language is developing in two interconnected, but often contradictory, planes: codification and communicative-practical. The boundaries between normative and codification approaches reflect the institutional level of creation and regulation of terminology. The implementation is carried out through the activities of state and scientific structures, primarily the Terminology commission of the National commission on the state language and language policy under the President of the Kyrgyz Republic, as well as specialized research institutes and publishing houses of terminological dictionaries. The article analyzes the stability, transparency, and standardization of terminology. It also describes the history, development, and activities of the Kyrgyz terminology commission. Particular attention is paid to a comprehensive examination of current issues.

Key words: terminology, discourse, codification, digitalization, translation, formation of terms, editing, kungey, teskey.

Кыргыз тилинин терминологиялык системасы бүгүнкү күндө өзгөрүлүү баскычында турат. Коомдун илимий-техникалык, социалдык жана маданий өнүгүүсү, ошондой эле ааламдашуу жана санариптешүү процесстери кыргыз терминологиясынын мазмундук жана түзүмдүк жаңылануусуна алып келүүдө. Терминдер илимдин, билим берүүнүн, мамлекеттик башкаруунун жана маалымат мейкиндигинин негизги коммуникациялык куралы катары өзгөчө мааниге ээ. **Терминология** (термин – жана...логия) – лексиканын бир бөлүгү жана коомдун, илим менен маданияттын, техниканын өнүгүшүнө байланыштуу калыптанып, андагы ар кандай өзгөрүштөргө, адам акылынын өнүгүү деңгээлине жараша эскилери колдонуудан калып, жаңылары пайда болуп турган терминдердин жыйындысын изилдөөчү тил илиминин бир бөлүмү [6]. Терминология-

да терминдерди тартипке салуу, бир түргө келтирүү сыяктуу лексикографиялык жумуштар аткарылат. Мындай иштердин аткарылышына улуттук жана тармактык Терминология сөздүктөрүн түзүүнүн мааниси чоң.

Кыргыз Республикасында терминологияны жөнгө салуу жана стандартташтыруу иши мамлекеттик деңгээлде жүргүзүлүп келет. Бул багытта Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссиянын карамагындагы Терминологиялык комиссиянын ролу чоң. Комиссия тармактык терминологиялык сөздүк түзүү, жаңы терминдерди кабыл алуу, бекитүү жана колдонууга сунуштоо менен иш жүргүзөт. Алгач кыргыз терминологиясынын басып өткөн тарыхына кайрылсак, ал кыргыз элинин жазма маданиятынын, мамлекеттик түзүлүшүнүн жана илимий-билим берүү

системасынын өнүгүшү менен тыгыз байланышта калыптанганын көрөбүз. Анын тарыхый жолун шарттуу түрдө бир нече этапка бөлүп кароого болот.

1. Алгачкы этап: элдик-оозеки негиз (XIX кылымга чейин)

Бул мезгилде кыргыз тилинин терминологиялык фонду элдик түшүнүктөрдүн негизинде калыптанган. Көчмөн турмуш, салттуу укук, чарбачылык жана коомдук түзүлүшкө байланышкан түшүнүктөр лексиканын өзөгүн түзгөн: *жер, уруу, бий, манап, жоокер, салык, жайыт, курал* ж.б.

Терминдер элдик тилдин ички мүмкүнчүлүктөрү аркылуу жаралган жана жазма чечени толук калыптана элек болгон.

2. Жазма терминологиянын башталышы (1920–1930)

Кыргыз жазма тили XX кылымдын 20–30-жылдарында активдүү өнүгүп, биринчи окуу китептери, гезит-журналдар жарык көрө баштайт. Ушул мезгилде илим-билим, саясат жана коомдук түзүлүшкө байланышкан терминдер орус тили аркылуу кире баштаган. Мисалы, кыргыз тили окуу китеби алгач жазыла баштаганда, башкача айтканда, Кыргызстан СССРдин курамындагы өзүнчө мамлекет катары түзүлгөн учурдан баштап эле терминдерди түзүү маселеси көтөрүлгөн. Кыргыз тилинде окуу китептери 1925–1926-жылдары чыга баштаган жана алгач «Геометриянын башталгыч курсу», «Арифметика боюнча маселелер жыйнагы», «Математиканын методикасы» деген китептер жарык көргөн. Ал китептерди жазыш үчүн 1925-жылы ошол мезгилдеги илимдүү адамдардын бири, коомдук ишмер Базаркул Данияров «Математикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгүн» түзгөн. Бул 135 гана математикалык терминден турган. Ошол учурда жалпы которула баштаган окуу китептери үчүн бул баалуу колдонмо болгон.

Натыйжада, азыркы кезде жалпы элдик лексиканын катарындагы сөздөрдөй эле активдүү лексикага өтүп кеткен *алиппе, сүйлөм, чекит, үтүр* деген сыяктуу сөздөрдүн пайда болушу зарыл болгон. Лингвистикалык мындай терминдердин жаралышы атактуу окумуштуу Касым Тыныстановго таандык. Кыргыз тилинин лексикасынын байышындагы ички ресурстарды, башкача айтканда, куранды мүчөлөрдүн жардамы

менен жаңы сөздөрдүн жасалышына өзгөчө маани берип, ал *этиш, атооч, сүйлөм, үндүү, үнсүз, созулма, баяндооч, айкындооч, жөндөмө, учур чак, келер чак, өткөн чак* сыяктуу көптөгөн терминдерди жараткан [2]. Андан тышкары, башка илимдер боюнча да терминдердин алгачкы иштелмелери Касым Тыныстановдун чыгармачылыгы менен башталган.

3. Советтик мезгил: системалашуу жана кеңейүү (1940–1980)

Бул мезгил кыргыз терминологиясынын эң интенсивдүү калыптанган этабы болуп саналат. Илимдин бардык тармактары кыргызча окутулуп, терминологиялык сөздүктөр жапырт чыгарыла баштаган. 1940-жылы жарык көргөн К. К. Юдахиндин кыргызча-орусча сөздүгүнөн баштап эле сөздүктө чыгылдырылган терминдер мунун айкын мисалы болуп саналат.

Кыргызстанда терминология маселелерин пландуу жана системалуу изилдөө үчүн 1926-жылы 8-майда Кыргыз автоном облусунун Революциялык комитетинин токтому менен Билим комиссиясынын карамагында Терминология комиссиясы түзүлгөн. Анткени мектепте окутулуучу сабактар боюнча окуу китептерин жазууда, деги эле илим тармактары боюнча терминдерди түзүү зарылдыгы келип чыккан. Ал Терминком терминдерди түзүүнүн төмөнкүдөй принциптерин иштеп чыккан: 1) термин катары төл сөздөрдү пайдалануу; 2) араб-иран сөздөрүн термин катары пайдаланууга чек коюу; 3) орус жана интернационалдык сөздөрдү (эгерде эне тилде шайкеш келген эквиваленти болбосо) термин катары кеңири колдоно берүү. Мына ушул принциптер СССР жашап турган 70 жылдын ичинде негизинен өзгөртүлбөй, ошол бойдон эле колдонулуп келди. Кийин гана термин жасоо үчүн сөздүн уңгусун табуу, керек болгондо ага мүчө улоо, кыскалык, бир маанилүүлүк, түшүнүккө шайкеш келүү сыяктуу ж.б. тактоолор киргизилди. 1933-жылы К. Тыныстанов менен Ы. Тойчинов «Терминдер (Коом-экономикалык терминдери)» деген сөздүк түзүп, ал Кыргызстан мамлекеттик басмаканасынан чыккан. Бул сөздүктөгү терминдер «Философия терминдери», «Саясий коом терминдери» деп аталып, 2789 терминди камтыган эки топко бөлүштүрүлгөн.

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясында атайын уюштурулган терминология комиссиясы тарабынан ХХ кылымда көптөгөн терминологиялык сөздүктөр жарыяланган. Терминологиялык комиссиянын жумушчу тобун адегенде Б. Ө. Орузбаева, андан кийин Т. Дүйшөналиева жетектеп, ондогон илимдин тармактары боюнча терминдердин калыптанышына чоң салым кошуу менен жаш терминчи адистерди даярдашкан. Б. Орузбаеванын 1983-жылы жарыяланган монографиясында кыргыз тилинин лексикасындагы терминдердин орду, алардын курамы, пайда болушу сыяктуу көз караштар көрсөтүлгөн. Кыргыз тилинин лексикологиясынын калыптанышында тилдин ички ресурстарынан пайда болгон терминдер, башка тилдерден келип кирип кабыл алынган терминдер кеңири чагылдырылган [8].

Ошол мезгилде термин түзүүдөгү кыйынчылыктарды жеңүүгө чоң өбөлгө болгон эмгек 1944-жылы, андан кийин оңдоп-толуктоо менен 1957-жылы чыгарылган Орусча-кыргызча сөздүк болду. Көптөгөн кемчиликтерине карабастан, бул сөздүк ушул мезгилге чейин ийгиликтүү колдонулууда. Ошондой эле кыргыз тилинде терминдерди калыптандыруудагы көрүнүктүү эмгектер 6 томдук улуттук-универсал «Кыргыз Совет Энциклопедиясы» (1976–1980), 4 томдук «Советтик энциклопедиялык сөздүк» (1976–1980), андан кийинки «Кыргыз энциклопедиясынын» редакциясы чыгарган түшүндүрмө сөздүктөр жана тармактык энциклопедиялар болуп эсептелет. Ошондой болсо да кээ бир терминдерди которууга совет бийлигинин тыюу салган учурлар болгон, интернационалдык терминдерди өз эне тилибизде маанилеш, айрым учурда так эле маанисин берген сөздөр турса да которбой алуу, орус терминологиясына ашкере ыктоо күч алган. Алсак, *Родина, старший, дворец* ж.б. сөздөрдүн кыргыз тилинде так эквиваленти турса да которууга жол берилген эмес [5].

4. Эгемендик мезгил: улутташтыруу жана кайра карап чыгуу (1991–2010)

1989-жылы кыргыз тили мамлекеттик тил макамына ээ болуп, 1991-жылы элибиз эгемендикке жетишкени кыргыз тилинин расмий-иштиктүү лексикасын, администра-

тивдик стилди өнүктүрүү учурдун өтө актуалдуу маселесине айланды. Буга мурда деле аздыр-көптүр көңүл бурулганы менен иш кагаздары иш жүзүндө кыргызча жазылган эмес. Анын үстүнө административдик стиль азыркы кыргыз тилиндеги башка стилдерге караганда кыйла артта калган.

1998-жылы 11-мартта Кыргыз Республикасынын Президентинин алдындагы Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын кеңешмеси болуп, анда Улуттук комиссиянын алдындагы «Биргелешкен редакциялык бюро» түзүү жөнүндөгү маселе коюлган. Бюронун түзүүчүлөр Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясы, Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу, Эл өкүлдөр жыйындарынын, Премьер-министрдин, Жогорку соттун аппараттары, Кыргызстан журналисттер союзу, Улуттук илимдер академиясынын алдындагы терминологиялык комитет, Юстиция министрлиги, Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия болгон. Бул Биргелешкен редакциялык бюро өз ара макулдашылган жана Улуттук комиссия тарабынан бекитилген жобонун негизинде иштеп, алар кабыл алган жаңы терминдер, айрым сөздөрдүн жана сүйлөмдөрдүн которулуш жана колдонулуш эрежелери Улуттук комиссия бекиткенден кийин укуктук күчкө ээ болгон.

Ушул мезгилден баштап Терминком Улуттук Илимдер академиясынан Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын карамагына өткөн. Токтомго ошол учурдагы Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик катчысы, Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын төрагасы И. Абдуразаков кол койгон. Ушул токтом менен Редакциялык бюронун жобосу жана Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тилди өнүктүрүү боюнча Улуттук комиссиянын редакциялык бюросунун курамы бекитилген. С. Жигитов – редакциялык бюронун төрагасы, С. Олжобаев – редакциялык бюронун төрагасынын орун басары – катчысы болуп дайындалган.

2004-жылы 13-октябрда Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик катчысы, Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын төрагасы О. Ибраимовдун токтому менен **Редакциялык бюро Терминологиялык**

комиссия болуп түзүлүп, жобосу бекитилген. Ага ылайык Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын курамындагы Терминологиялык комиссия Кыргыз Республикасында мыйзам, жарлык, чечим, токтом ж.б. расмий иш кагаздардын, ошондой эле башка тилдерден кирген илимий, коомдук, саясий ж.б. терминдердин мамлекеттик тилге которулушун, редакцияланышын жана жазылышын жогорку деңгээлде камсыз кылуу үчүн ар түрдүү тармактардан тартылган адистердин коомдук башталышта иштеген ыктыярдуу бирикмеси болуп түзүлүп, башка тилдер аркылуу кыргыз тилине кирип жаткан терминдерди кыргызчалоо, мурдагы сөздүктөрдө которулбай калган жана так эмес терминдерди тактоо, жарандардан, адистерден, мекеме-уюмдардан, ишканалардан, окуу жайларынан түшкөн жана түшүп туруучу сунуштарды комиссиянын мүчөлөрүнө даярдатып, отурумда талкуудан өткөрүү, талкуудан өткөн терминдерди жалпыга маалымдоо каражаттары аркылуу окурмандарга сунуш кылуу ж.б. милдеттендирилген. Андан кийин 2005-жылы 4-октябрда Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын төрагасынын орун басары, Мамлекеттик тил фондунун деректири Т. Р. Жумагуловдун, 2013-жылдын 8-февралында Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын төрагасынын милдетин аткаруучу Ч. Түмөнбаеванын буйруктары менен Жобого жана Терминкомдун курамына өзгөртүүлөр киргизилген.

5. Заманбап этап: ааламдашуу жана санып-нариштешүү (2010-ж. – азыркы мезгил)

Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын кеңешме органынын 2013-жылдын 9-октябрындагы чечими менен (Улуттук комиссиянын төрагасы Э. Эрматов) Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын алдындагы Терминком Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясына өткөрүп берилген.

Мамлекеттик тилдеги терминдерди бирдейлештирүү, Кыргыз Республикасынын Президентинин 2014-жылдын 2-июнундагы №114 Жарлыгы менен бекитилген Кыр-

гыз Республикасында 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасын ишке ашыруу максатында, «Кыргыз Республикасынын Өкмөтү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын конституциялык Мыйзамынын 10 жана 17-беренелерине ылайык Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн (Премьер-министр Т.Сариев) 2016-жылдын 3-февралындагы №41 буйругу менен Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдында Терминологиялык комиссия түзүлүп, жобосу бекитилген. Бул комиссиянын ишин материалдык-техникалык жана башка жактан камсыз кылуу Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссияга жүктөлгөн. Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссиянын төрагасы С. Мусаевдин 2021-жылдын 23-декабрындагы №113 буйругу менен «Кыргыз энциклопедиясы жана терминология борбору» мамлекеттик мекемесинин жобосу бекитилип, №116 буйругу менен Терминологиялык комиссия жаңы курамда түзүлгөн. Ал эми Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссиянын төрагасы К. Осмоналиевдин 2022-жылдын 21-сентябрындагы №107 буйругу менен Терминологиялык комиссиянын курамы кайрадан түзүлүп, Улуттук комиссиянын 2021-жылдын 23-декабрындагы №116 буйругу күчүн жоготкон. 2024-жылдын 19-декабрында Улуттук комиссиянын төрагасы М. Мураталиевдин №90 буйругуна ылайык Терминком курамы 19 мүчөдөн жаңыртылып түзүлдү. Бул жылдары Терминология комиссиясы опол тоодой иш аткарды. Айрыкча иш кагаздарында көп колдонулган терминдерди так которуу, бир түргө келтирүү боюнча эбегейсиз күч жумшады. Жыл сайын Терминком талкуулап кабыл алган жана бекиткен терминдер өзүнчө жыйнак болуп чыгып, китеп чыкканга чейин жалпыга маалымдоо каражаттарында жарыяланды.

Жалпысынан, Терминологиялык комиссия Кыргыз Илимдер академиясынын курамында жүргөндө 94; Улуттук комиссиянын карамагына өткөндөн кийин 2000–2010-жылдары 31 сөздүк чыгарган.

Мындан сырткары Кыргыз Совет энциклопедиясынын Башкы редакциясы тарабынан мектеп окуучулары үчүн терминдердин 7 түшүндүрмө сөздүгү (кыргызча-орусча, орусча-кыргызча) басылып чыгарылган.

Дүйнөдө өзү менен эле өзү болуп, башка тилдин бир да сөзүн кабыл албаган тил жокко эсе. Мисалы, баатыр, богатырь, бахадур, батор; ата, отец; эне, ана, ене; калла, голова; там, дом ж.б. ушул сыяктуу көп сөздөр бири-биринен өздөштүрүлгөн түбү бир эле сөздөр. Ар бир тил башка тилден өздөштүрүлгөн сөздөр менен байыйт. Аны тил илиминдеги үндөштүк мыйзамына жараша ыңгайлаштырып киргизип алат. Алсак, араб тилинен алынган – мактап – мектеп, хукмат – өкмөт, мулла – молдо, китаб – китеп ж.б., иран тилинен – чумчук – чымчык, ароба – араба, булгори – булгаары, хаба – аба ж.б., орус тилинен – кровать – керебет, га-лош – көлөч, самовар – самоор, француз тилинен – монпасье – момпосуй ж.б. сөздөрдү өз сөзүбүз катары эле колдонуп жүрөбүз [3]. Ал эми орус эли биздин эле бүркүттү – беркут, кароолду – караул, кымызды – кумыс, арыкты – арык, коргонду – курган, караташты – карандаш, кызыл жарды – красная ж.б. сөздөрдү өз сөздөрү катары өздөштүрүп алышкан. Демек термин, сөз кыргыз тилинин эрежелерине ылайык жазылышы керек.

Учурда кыргыз терминологиясы англис тилинин таасирине көбүрөөк дуушар болууда. Айрыкча IT, экономика, медиа, менеджмент тармактарында англисче терминдер түз кирүүдө. Мисалы, **стартап, бренд, платформа, контент презентация, консенсус, консалтинг, гендер, компани, компьютер, секс, коррупция, глоссарий** ж.б.у.с. Айрым учурда кыргыз тилинин сөз корунда кыргызча таптак мааниси турса да, интернационалдык терминди колдонгон же тескерисинче сөздүн маанисин ачып бере албаса да, кыргызча сөздү пайдаланган учурларыбыз көп. Кээде которууга боло турган сөздөрдү деле ошол боюнча алганыбыз адабий тилдин сөздүк курамына оорчулук келтирүүдө. Ошондуктан алган лексиканы кыргыз тилинин фонетикалык жана морфологиялык системасына ылайыкташтырууга жана эл аралык терминдердин улуттук эквиваленттерин табууга өзгөчө көңүл бурулуш керек.

Ырас айрым сөздөрдү которууга мүмкүн эмес болсо, айрымдары жаңы чапан кийген мурдагы эле сөздөр. Мисалы, *консалтинг* деген консультация деген эле сөз. Кыргыз тилинде так мааниси турса да, чет тилден кирген терминдерди айрымдардын байма-бай колдонуусу, тилдин бурмаланышына таасирин тийгизүүдө. Мисалы, *креатив* – чыгармачылык, *маркет* – базар, *окей* – жакшы, *толерантность* – чыдамкайлык, сабырдуулук. Ал эми айрым сөздөр кыргыз тилинде турса деле орусчадан сөзмө-сөз которуп, **калька**га айландырып жиберебиз. Мисалы, **крупно рогатый скот** дегендин так маанисин берген **бодо мал** деген сөз турса дагы, аны **при мүйүздүү мал, мүйүздүү при мал**, ал түгүл **ийри мүйүздүү мал** деп ушул кезге чейин колдонуп келебиз

Сырттан таңууланып киргизилген сөздөр кээде бузуучу касиетке ээ болууда. Мисалы, «Лица с ограниченными возможностями здоровья» деген сөз орус тилине да чет тилден таңууланып киргизилди. Биз муну «Ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген адам» деп которуп алдык [1]. Котормо туура, бирок «инвалид», «майып» деген эң сонун сөздөр турса, жогорку чубалжыган сөздү пайдалануунун кереги бар беле.

Маселени кыргызча ойлонуп, документтин түп нускасын кыргызча жаза баштаганда гана мамлекеттик тилибиз оңолот. Кыргыз тилинде даярдалган документтердин сапатына талдоо жүргүзүлгөндө төмөнкүдөй кемчиликтер аныкталды:

1. Текстти сөзмө-сөз калька кылуу;
2. Тексттеги бир эле терминдин котормосунун бир нече вариантын колдонуу;
3. Текстте иш кагаздардын стилин сактабай коюу;
4. Юридикалык мүнөздөгү элементтерди которууда прецеденттик ыкманы колдонбой коюу.
5. Текстте стилдик өзгөчөлүктөрдү сактабай коюу.

Документтердин кодификациясы да абдан начар болууда. Ошондуктан министрликтерге, ведомстволорго жана Юстиция министрлигине кыргыз тилинде даярдалган ченемдик укуктук актылардын долбоорлорунун кодификациясын жакшылап иштеп чыгуу сунуш кылынат.

Практикалык-дискурсиялык чек күнүмдүк тил практикасында терминдердин иш жүзүндөгү иштешин чагылдырат. Ал баарлашууда, жалпыга маалымдоо каражаттарында, онлайн, билим берүү чөйрөсүндө көрүнөт. Бул жагдайда терминология социалдык, технологиялык жана маданий өзгөрүүлөрдүн таасири астында стихиялуу түрдө өнүгөт. Бул жагы жогорку динамизм, өзгөрүлмөлүүлүк жана терминологиялык бирдиктер арасындагы атаандаштык менен мүнөздөлөт. Мисалы, **заказ** деген сөздүн дагы ар түрдүү жазылышына жол берилгени абдан көп чаржайыттыкты жаратууда: «Орфографиялык сөздүктө» – заказ, буйрутма, тапшырык деп үч түрдө алынган [4]. Натыйжада «Кут билим» гезити – заказ, «Кыргыз тили» гезити – буйрутма, «Тил жана маданият» гезити – буйрутма деп жазышууда.

Терминком «транспорт» деген сөздү «унаа, транспорт», «автону» – «авто», «автомобилди» – «автомобиль» деп алган, бирок аныгында ушул кезге чейин «Транспорт министрлиги» деп эле колдонулууда [4]. Кызмат көрсөтүүлөр, айрым жалпыга маалымдоо каражаттары *автомойка* – унаа жуугуч, *автозапчасти* – унаа тетиктери, *автомашина* – автоунаа, *автомобильный транспорт* – автоунаа транспорту, *автодороги* – унаа жолдор ж.б. деп жазышууда. Мындан биз *унаа* деген **автобу**, **машинеби**, **транспортту**, айтор түшүнүүбүз кыйын. Негизи эле кыргыз эли *унаа* деп жүк жүктөлчү малды (ат, өгүз, эшек, төө) аташкан.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз терминологиясынын тарыхы – бул элдик тилден башталып, мамлекеттик, илимий жана глобалдык деңгээлге чыккан узак жана татаал процесс. Ар бир этап терминологиянын формалдык жана мазмундук жактан байышына салым кошкон.

Адабияттар

1. Атоолордун (терминдердин) орусча-кыргызча сөздүгү, Б. 2010. – 256 б.
2. Кошуева М. Ж. Вклад основателя киргизской лексикографии К. Тыныстановы в развитие литературного языка (по архивным материалам 1930–1937 гг.) / Бюллетень науки и практики. 2020. Т. 6. №3. С. 604–609.
3. Карасаев К. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү, Фрунзе, 1983. – 576 б.
4. Карасаев К. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү, Бишкек. 2009. – 639 б.
5. Кыргыз Совет Энциклопедиясы, 4-том. Фрунзе, 1979. – 360 б.
6. «Кыргызстан» улуттук энциклопедиясы, 6-том. Бишкек, 2014. – 816 б.
7. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 1-2-том. Б.:2011. – 799 б.
8. Орузбаева Б. Ө. Кыргыз терминологиясы. – Фрунзе: Мектеп. 1983. – 167 бет.

Эгерде ченемдик деңгээлде терминдерди **бирдейлештирүү**, улуттук тилдин ички ресурстарынын негизинде жаңы терминдерди жаратуу, сырттан келген сөздөрдү фонетикалык жана морфологиялык жактан кыргыз тилине ыңгайлаштыруу, терминологиялык системанын логикалык жана семантикалык тактыгын сактоо принциптери сакталса, практика жүзүндө жаңы түшүнүктөргө, атаандаш жана гибрид формалардын (долбоор / проект, колдонмо / приложение, эсептөөчү / калькулятор) пайда болушуна тез реакция берилет. Негизинен, терминологиянын ченемдик жана практикалык жактары бири-бирин толуктап турат, анткени жандуу колдонууда жаралган терминдер кийинчерээк ченемдик деңгээлде иштелип чыгып, бекитилет. Ошол эле учурда расмий бекитилген терминдер коомдук колдонууга жай кириши мүмкүн.

Негизи эле термин маселеси «эч качан бүтпөгөн, түбөлүктүү тема», анткени тил канча колдонулса, кийин жаралган терминдер аны ошончолук өзгөрүүлөргө, жаңыланууга, ыңгайлашууга дуушарланып туруучу кыймылдуу күч. Азыркы учурда бекитилген терминдердин коомдо жайылтылышы өтө жай жүрүүдө, аны тездетүү, санариптик терминологиянын пайда болушу менен терминологиялык корпустарды түзүү зарылдыгы сыяктуу негизги маселелер турат. Ошондуктан кыргыз терминологиясынын келечектеги өнүгүүсү терминологиялык корпустарды жана санарип базаларды түзүү, тармактык эксперттер, котормочулар менен лингвисттердин кызматташуусун күчөтүү, терминдерди окутууда жана жайылтууда медиа жана билим берүү системасынын ролун жогорулатуу багыттарында жүргүзүлүшү керек.